

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ

**КАРАЛЬНА ПСИХІАТРІЯ ЯК МЕТОД БОРОТЬБИ З
ДИСИДЕНТАМИ В УРСР У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала:

здобувачка II курсу 07-241М групи
Спеціальності 014 Середня освіта
Спеціалізація МОН 014.03 Історія
Освітньо-професійної програми
Середня освіта (історія)
Недолуженко Богдана Леонідівна

Керівниця:

кандидатка історичних наук,
доцентка Батенко Ганна Вячеславівна

Рецензент:

к.і.н., доцентка, завідувачка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін та
інноваційної педагогіки Херсонської
державної морської академії
Добровольська Вікторія Анатоліївна,

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	7
1.1 Історіографія та стан наукової розробки проблеми.....	7
1.2 Джерельна база дослідження та її особливості.....	11
РОЗДІЛ 2. Каральна психіатрія в СРСР	16
2.1 Каральна психіатрія як елемент репресивної політики в СРСР.....	16
2.2 Теоретичне обґрунтування каральної психіатрії в СРСР та думка міжнародної наукової спільноти.....	20
2.3 Практика використання каральної психіатрії проти українських дисидентів.....	25
РОЗДІЛ 3. Каральна психіатрія в СРСР у шкільному курсі історії	31
3.1 Методика викладання проблематики використання каральної психіатрії в СРСР у сучасній українській школі.....	31
3.2 Розробка уроку на тему: «Українські дисиденти – жертви каральної психіатрії».....	34
ВИСНОВКИ	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	47

ВСТУП

Актуальність дослідження. Каральна психіатрія в СРСР є одним з найбільших злочинів радянського тоталітаризму. Це були не просто поодинокі випадки зловживань. Вище керівництво цілеспрямовано розширило мережу психіатричних закладів, перепрофілювало деякі в'язниці та створило новий вид лікарень – психіатрична лікарня спеціального типу. На практиці це був заклад для ув'язнення інакодумців, вони навіть підпорядковувались Міністерству внутрішніх справ, а не Міністерству охорони здоров'я. Це був злочин не тільки проти українських дисидентів, це найбільший прояв антигуманної сутності радянського режиму. Порушення прав людини у таких масштабах дало сильний поштовх до формування та розвитку правозахисних груп міжнародного рівня та до вироблення механізмів міжнародного контролю та реагування на випадки зловживання психіатрією.

Практика використання каральної психіатрії проти українських дисидентів протягом 1960 – 1980-х років ХХ століття лишається у стані активного дослідження та пошуку документальних джерел. Ця робота ускладнюється кількома факторами – розпорошеність психіатричних лікарень, підпорядкування різним міністерствам, недоступність російських архівів, які зберігають більшість документів з цієї проблематики, відносно невеликий часовий проміжок, що минув після історичних подій, що ускладнює доступ до персональних даних. Загалом, можна сказати про активне дослідження кримінальних справ репресованих та їх реабілітацію, а от особові справи жертв каральної психіатрії не підпадають під цю категорію, тому робота у цій галузі проводиться не так активно.

Вивчення теми каральної психіатрії у шкільному курсі історії України на даному етапі не передбачене чинними програмами, але вона

має значний пізнавальний та виховний потенціал як для вивчення під час уроків, так і для самостійної дослідницької роботи або позакласних заходів.

Мета дослідження – дослідити каральну психіатрію в СРСР як метод боротьби з українськими дисидентами та охарактеризувати вивчення цієї теми у шкільному курсі історії.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання:**

1. проаналізувати наявну наукову літературу, присвячену каральній психіатрії в СРСР;
2. визначити особливості джерельної бази дослідження;
3. проаналізувати каральну психіатрію як елемент репресивної політики в СРСР;
4. охарактеризувати теоретичне підґрунтя каральної психіатрії в СРСР та ставлення міжнародної спільноти;
5. дослідити практику використання каральної психіатрії проти українських дисидентів;
6. визначити особливості викладання теми каральної психіатрії у шкільному курсі історії;
7. здійснити розробку уроку з історії України для 11 класу закладів загальної середньої освіти на тему «Українські дисиденти – жертви каральної психіатрії».

Об’єктом дослідження є каральна психіатрія в СРСР.

Предметом дослідження є каральна психіатрія як метод боротьби з дисидентами в УРСР у шкільному курсі історії.

Хронологічні межі дослідження визначаються 1960 – 1980 роками як найбільш активним періодом застосування каральної психіатрії проти українських дисидентів.

Географічні межі дослідження – територія СРСР після 1945 року, адже більшість українських дисидентів перебували у психіатричних

лікарнях не лише на території України, а й у Санкт-Петербурзі, Казані, та ін. У деяких випадках географія дослідження поширюється на країни Західної Європи, США та Канади, де жили, працювали та проходили реабілітацію жертви каральної психіатрії.

Методи дослідження. Кваліфікаційна робота виконана з дотриманням принципів історизму, об'єктивності, системності та ґрунтується на цивілізаційному підході.

Під час роботи над дослідженням застосовувались загальнонаукові методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, що дозволило проаналізувати фактичні дані в історичних джерелах та науковій літературі та зробити узагальнення на основі наявних фактів, порівняння та систематизацію подій, явищ, тощо.

Крім того у процесі дослідження були застосовані спеціально-історичні методи. Зокрема це історико-хронологічний метод для дослідження витоків та етапів розвитку каральної психіатрії, а також для пояснення причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями та фактами. Історико-порівняльний метод дає можливість виділити особливості досліджуваного періоду, виявити спільні та відмінні риси функціонування психіатричної допомоги у різні періоди існування СРСР і таким чином зробити висновки про природу змін та зловживання. Історико-системний метод виявив місце і роль каральної психіатрії у карально-репресивній системі СРСР та довести її злочинну природу. Також був застосований метод просопографічного аналізу для типологізації жертв каральної психіатрії та біографічний підхід для дослідження історії каральної психіатрії через персональну історію видатних українських дисидентів.

Наукова новизна дослідження полягає у розробці сценарію проведення комбінованого уроку з історії України для здобувачів 11 класу закладів загальної середньої освіти на тему «Українські дисиденти

– жертви каральної психіатрії», який містить авторські матеріали проведеного теоретичного дослідження.

Практичне значення дослідження полягає у можливості впровадити в освітній процес у закладах загальної середньої освіти або професійно-технічної освіти у курсі історії України для здобувачів 11 класу результати теоретичного дослідження, фактичний матеріал, а також розробку комбінованого уроку на тему «Українські дисиденти – жертви каральної психіатрії». Також матеріали дослідження можуть бути використані для підготовки вечорів пам'яті, літературних вечорів, правничих позакласних заходів, а також під час підготовки науково-дослідних робіт здобувачів.

Апробація. Результати дослідження були представлені у вигляді доповіді на тему «Каральна психіатрія проти українських дисидентів: спектр діагнозів» у межах проведення VII Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір» 23 травня 2024 року.

Публікації. Окремі результати дослідження були опубліковані у статті:

Критика теорії «млявої шизофренії» у західній психіатричній науці. Магістерські студії. Вип. XXIV. Івано-Франківськ, 2024. (подано до друку).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел (79 найменувань) та одного додатку. Загальний обсяг роботи 57 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія та стан наукової розробки проблеми

Особливістю історіографії проблеми застосування каральної психіатрії в СРСР проти українських дисидентів є те, що вона складається не тільки з власне історичних досліджень, а й з праць та публікацій психіатрів у медичних виданнях, журналістів у періодиці або в інтернет-мережі, літературознавців, мистецтвознавців, тощо. Іноді складно розмежувати джерельну базу та історіографію через те, що про каральну психіатрію в СРСР перш за все почали писати та досліджувати її самі жертви або їх близька рідня.

Першу категорію наукової літератури, присвяченої організаційним особливостям впровадження, втілення та практики каральної психіатрії в СРСР у 60-80-х роках ХХ століття, становлять узагальнюючі праці таких дослідників як С. Блох та П. Реддауей «Діагноз інакомислення: як радянські психіатри лікують від політичного інакомислення» [42]. Її цінність полягає у тому, що один з авторів є лікарем-психіатром, тому його погляд на особливості каральної психіатрії як елементу карально-репресивної системи є дуже цінним для дослідження та відображає так би мовити внутрішній погляд на проблему.

Монографія Г. Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр» [53] містить значний масив інформації та фактичних даних про український національний рух у період активного застосування каральної психіатрії саме з метою нейтралізації політичного та культурно-національного інакомислення. Ця праця формує комплексне уявлення про епоху та про історичні постаті, які визначали її образ. Ще кілька праць узагальнюючого характеру, використані у процесі дослідження – монографії Ю. Курносова «Інакомислення в Україні: 60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст» [56],

А. Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х років» [64] та Б. Захарова «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)» [50]. Це фундаментальні дослідження, які хоч і мають трошки інший предмет, але він прямо пов'язаний з проблематикою застосування каральної психіатрії, зокрема з причинами, формами та методами репресій у післясталінський період.

Ряд публікацій українських дослідників розкривають деякі аспекти функціонування спеціалізованих психіатричних закладів у системі карально-репресивної машини СРСР. Зокрема, Бажан О. у публікації «Індустрія знищення інакодумства в Україні: кінець 1950-х - 80-ті рр» [40] послідовно описав та проаналізував репресії спрямовані проти українських дисидентів. В іншій своїй праці автор зробив акцент на становищі українських дисидентів в умовах радянської кримінально-виконавчої системи [41].

Зайцев Ю. у статтях «Чорна ніч Брежнєвської реакції» (1965-1973)» [49] та «Каральна психіатрія – брутальний інструмент розправи з опонентами комуністичного режиму (1970-1980 рр.): на прикладі Ганни Михайленко» [48] проаналізував історію взаємин між шістдесятниками та правлячою верхівкою та довів, що каральна психіатрія була спрямована саме на боротьбу з інакомисленням.

Репресивна та реабілітаційна політика середини 1950-х – кінця 1980-х років досліджена у томі про Одеську область у серії «Реабілітовані історією» [63] та містить цінні відомості регіонального характеру, у тому числі про застосування каральної психіатрії щодо українських дисидентів. Щоправда, статистичні дані, які містить видання, детально ілюструють репресії у різних аспектах, але практично ігнорують статистику примусових лікувань у психіатричних лікарнях. Проблема у тому, що ці дані перебували у відомстві сфери охорони здоров'я і відділити дійсно хворих від фейкових діагнозів наразі неможливо.

Широкова І. характеризує каральну психіатрію у СРСР як науку, що перебувала на службі у держави [70], а також здійснила аналіз реакції міжнародного співтовариства на випадки зловживання психіатрією проти дисидентів, еволюцію позиції міжнародної спільноти від невтручання до офіційного засудження практики зловживання психіатричними діагнозами з політичною метою [71]. Реакцію міжнародної спільноти на факти систематичного порушення прав людини в УРСР також досліджував Сімків О. [66].

У праці Коротенко А., Алікіна Н. «Радянська психіатрія: помилки та намір» [54] автори наводять багато цінних думок, погляд психіатра та пересічного громадянина про каральну психіатрію та рівень свідомого її застосування щодо здорових людей, а також містить ряд цінних джерел з тогочасного самвидаву, які чудово доповнюють думку авторів та демонструють злочинність психіатричної системи в СРСР.

Першим комплексним дослідженням так би мовити зсередини стала праця Подрабінека А. «Каральна медицина» [60], опублікована на Заході у 1979 році. Це видання містило характеристику причин використання каральної психіатрії, внутрішній розпорядок у психіатричній лікарні, методи оцінки та «лікування» та ряд офіційних інструкцій про примусову госпіталізацію, судово-медичну експертизу, тощо. Фаховий медик А. Подрабінек зміг комплексно описати систему каральної психіатрії від початку та до самого кінця, за що був заарештований та відсидів у в'язниці, але зміг донести до світового співтовариства інформацію про необхідність термінового втручання задля порятунку тисяч ув'язнених у лікарнях.

У сучасних дослідженнях українських юристів є праці, які звертаються до історії та практики радянської системи юстиції та досліджують особливості примусового психіатричного лікування та практику застосування психіатрії як методу позасудового впливу на дисидентів. Зокрема це публікації Дем'янчук Т. «Місце і роль каральної

психіатрії у кримінально-виконавчій системі УРСР» [46], Сухоручка В. «Позасудові репресивні методи у боротьбі проти дисидентського руху (на прикладі родини Січків)» [67] та його ж «Радянська каральна психіатрія як інструмент боротьби з українським дисидентським рухом (1960-197-ті)» [68].

Праці психіатрів у царині дослідження злочинів каральної психіатрії в СРСР мають принципове значення для дослідження, адже ілюструють думку фахівців медичної сфери та вразливість особистості дисидентів перед психіатричною оцінкою, яка є по суті суб'єктивною та цілком залежить від лікарської етики психіатра. Саме голос Семена Глузмана [32] – психіатра-дисидента, поклав початок публічному дискурсу про каральну психіатрію не лише у медичному полі, а й у політико-правовому. Навіть після звільнення із радянських в'язниць він не припинив боротьбу за етику в психіатрії та продовжив свою діяльність і в незалежній Україні. Його міжнародний авторитет є беззаперечним, тому його праці однозначно становлять інтерес для дослідження, зокрема «Катування психіатрією: Механізм та наслідки» [38] у співавторстві з Адлером Н. Крім того важливі питання етики лікаря-психіатра актуалізуються у праці Райха В. «Психіатричний діагноз, як етична проблема. Етика психіатрії» [61].

Також під час дослідження використані інтернет-публікації про каральну психіатрію в СРСР та довідкові видання, які подекуди заповнюють прогалини та доповнюють наукові дослідження. Зокрема це статті з Енциклопедії сучасної України про Семена Глузмана, Анатолія Корягіна, публікації про каральну психіатрію в СРСР науково-популярного характеру, дослідження історії Дніпропетровської психіатричної лікарні, відеорепортажі та журналістські розслідування, тощо.

Останніми роками починають з'являтися бакалаврські та магістерські дослідження каральної психіатрії, які містять цінну

інформацію джерелознавчого характеру, систематизують джерела та літературу, збирають та актуалізують інтерв'ю жертв каральної психіатрії та мають перспективу подальших досліджень. Серед таких робіт можна назвати бакалаврські дослідження І. Дем'янчук «Використання каральної медицини в УРСР 1960-1980-х рр: за матеріалами кримінальної справи Леоніда Плюща та його-свідченнями» [45], К. Савельєвої «Каральна психіатрія в УРСР 1960-х – 1980-х рр. (за матеріалами его-свідчень)» [65] та магістерську роботу В. Павлюк «Каральна психіатрія у боротьбі з інакомисленням (на матеріалі документальних свідчень літераторів-дисидентів)» [59].

Західна історіографія проблеми каральної психіатрії в СРСР спрямовує свої зусилля переважно на аспекти використання психіатрії з політичною метою, порівнює радянську та китайську практику, а також відстоює тезу про відсутність у міжнародній системі класифікації хвороб діагнозу «повільноплинна шизофренія», який діагностували більшості українських дисидентів та інакодумців [72 – 75].

Отже, попри наявність численних досліджень науковців різних галузей, журналістів та громадських діячів, стан наукової розробки проблеми каральної психіатрії в СРСР має ознаки фрагментарності та потребує проведення подальших досліджень. Фактично, у сучасній історичній науці відсутнє комплексне фахове дослідження цієї теми з ряду об'єктивних та суб'єктивних причин.

1.2 Джерельна база дослідження та її особливості

Проблематика каральної психіатрії добре відображена у джерелах особового походження, хоча для історичного дослідження у цілому це скоріше негативне явище, але у даному випадку документальні джерела носять характер повної або часткової фальсифікації, тому саме свідчення очевидців, жертв каральної психіатрії в усіх можливих формах мають для дослідження принципове значення.

Передусім одним з найбільш детальних джерел такого характеру є спогади Леоніда Плюща під назвою «У карнавалі історії» [27]. Це джерело цінне не лише детальним описом перебування у Дніпропетровській психіатричній лікарні спеціального типу, а й власне весь шлях інакодумця у тодішній Україні – діяльність, арешт та обвинувачення, судово-медичні експертизи, тощо. Безпосередньо про Дніпропетровську психіатричну лікарню він говорить як про місце ув'язнення та тортур, описує пацієнтів, яких там зустрів, медичний персонал та лікарів, методи фармакологічного впливу та фізичні покарання. Крім цієї праці доступні ще кілька його інтерв'ю про перебування у Дніпропетровській психіатричній лікарні [29] та про перебіг його «хвороби» [28].

Цінну інформацію містять спогади «Поцілунок сатани» [2] – мемуари Віктора Боровського, українського дисидента 70-х рр. ХХ ст., американського журналіста про перебування в радянських психлікарнях, переслідування КДБ і виїзд за кордон. Автор читав лекції в університетах США про радянську каральну психіатрію та намагався надати максимального розголосу злочинам радянської репресивної системи у цій галузі.

Мемуари генерала Петра Григоренка «Думки божевільного» [9] містять інформацію про особливості перебування у спеціалізованій психіатричній лікарні. П. Григоренко прямо говорить про злочинність системи: «До речі, чесність лікарів не допоможе. Справа в тому, що й у цій установі КДБ тримає своїх секретних агентів, та їх повідомлення грають не менш важливу роль, ніж висновок лікарів. Можуть бути випадки, коли суд не затверджує рішення про виписку з лікарні, прийняте медичною комісією, на тій підставі, що термін лікування не відповідає тяжкості здійсненого злочину» [9, с. 218].

Відомий український дисидент Микола Плахотнюк також лишив опис свого перебування у закладі психіатричного лікування. Він більше

акцентував увагу на побутових умовах утримання пацієнтів, щоденному графіку, відносинах всередині лікарні між лікарями та пацієнтами, особливостях діагностики та «лікування», тощо [26, с. 412].

У випадку О. Шатравки та Ю. Ветохіна [11], які були засуджені за зраду Батьківщини через спробу покинути СРСР, спогади та інтерв'ю містять цікаві аспекти перебування у психіатричній лікарні з акцентом на політичний елемент утримання. Саме вони описали вплив на фізіологічний стан людини злочинного лікування та фармакологічних тортур.

У випадку Леоніда Плюща також були опубліковані матеріали кримінально-слідчої справи [34], яка є цінним джерелом, що демонструє механіку репресивно-каральної системи – матеріали про обшуки, арешт, відкриття кримінальної справи. Фактичні дані у цих документах використати не можна, але вони наочно демонструють схему переслідування здорової, свідомої, суспільно активної людини за надуманими звинуваченнями. Закордонне видання «Історія хвороби Леоніда Плюща» [15] теж містить ряд важливих документів про перебування у психіатричних лікарнях, епістолярні джерела, спогади друзів, тощо.

Окремий корпус джерел становить усна історія – інтерв'ю жертв каральної психіатрії, дисидентів, членів їх родин та друзів. Переважно це відеозаписи виступів або діалогів, які містять цінні спогади про перебування у психіатричних лікарнях, про тортури та про загальний стан організму, про виїзд за кордон, якщо це вдалося і про реабілітацію під наглядом західних лікарів. Зокрема це інтерв'ю В. Буковського, Л. Плюща [21; 29], В. Боровського [3], П. Григоренка [8], С. Глузмана [32], та багато інших.

Для дослідження проблематики каральної психіатрії важливе значення мають відеоматеріали. Зокрема спеціальний проєкт «Діагноз: вільні», який має кілька серій, присвячених особистим історіям

дисидентів-жертв каральної психіатрії – Анатолія Лупиноса [1], Василя Рубана [5], Віктора Рафальського [7], Йосипа Терелі [16], Леоніда Плюща [19], Миколи Плахотнюка [23]. У даному випадку мова іде про дійсно якісний проєкт, заснований на унікальних архівних матеріалах галузевого архіву Служби Безпеки України та безпосередніх свідченнях постраждалих українських дисидентів. Кожна серія побудована навколо однієї особистості, що дає можливість поглянути на епоху крізь призму персональної історії.

Принципові відомості про каральну психіатрію в СРСР та її застосування проти українських дисидентів містить проєкт «Обличчя незалежності», який присвячений знаковим особистостям в історії української незалежності – відомим українським дисидентам, учасникам українського національного руху радянського періоду. Цей проєкт створила журналістка Дарія Гірна разом з онлайн-журналом Reporters. Кожен із героїв цих відео заплатив за свою боротьбу або несприйняття радянської системи роками неволі у тюрмах, таборах та психіатричних лікарнях. Михайло Якубівський потрапив до психіатричної лікарні за шкільний твір про Тараса Шевченка [6], Йозеф Зіфельс розповів про суспільну ізоляцію через свої погляди [13], Анатолій Ільченко засвідчив злочинні дії лікарів-психіатрів, які формували репутацію божевільного навколо дисидента [30], Вадим Павлов виступив з протестом і потрапив у психіатричну лікарню [37].

Цінними є прижиттєві інтерв'ю, виступи, спогади жертв радянської каральної психіатрії. Серед них спогади Віктора Боровського [3], психіатрична експертиза Петра Григоренка в США [12] та виступи генерала в Канаді [8], спогади про Дніпропетровську психіатричну лікарню Леоніда Плюща [20; 21], інтерв'ю психіатра-дисидента Семена Глузмана [32] тощо.

Резолюція Всесвітньої Психіатричної Асоціації, що засуджує зловживання психіатрією в політичних цілях, міститься у книзі Блох С.,

Реддауей П. «Діагноз: інакомислення». У її тексті міститься наступна заява: «Всесвітня Асоціація Психіатрів звертає увагу на зловживання психіатрією в політичних цілях і засуджує такі зловживання, в яких країнах їх не робили б. Ця Асоціація закликає професійні об'єднання психіатрів тих країн, де практикуються зловживання психіатрією, засудити подібні явища і повністю їх ліквідувати. Всесвітня Психіатрична Асоціація вносить цю резолюцію насамперед з урахуванням вагомих свідчень систематичних зловживань психіатрією в політичних цілях у Радянському Союзі» [42, с. 76].

Матеріали самвидаву теж становлять певний інтерес для дослідження. Передусім це «Посібник з психіатрії для інакодумців» авторства Буковського і Глузмана [4]. У праці присутні пункти про те, що «не можна зізнаватись у розумінні сучасного мистецтва» (очевидно, в СРСР це вважалося важким захворюванням), необхідно заявляти, що в «сексуальному відношенні завжди був у рамках пристойності» (щоб це не означало), і не можна допускати, щоб лікар запідозрив у вас «грунтовність мислення» (мабуть, це вважалося відхиленням від норми) [4, с. 36 – 61].

Отже джерельна база дослідження досить чисельна, але складається переважно з джерел особового походження, які апріорі є більш суб'єктивними, ніж інші види історичних джерел. В умовах відсутності доступу до основного корпусу джерел, а саме особових справ та історій хвороб пацієнтів психіатричних лікарень, маємо працювати з наявними джерелами максимально об'єктивно та за можливості верифікувати наявні у них фактичні дані.

РОЗДІЛ 2

КАРАЛЬНА ПСИХІАТРІЯ В СРСР

2.1 Каральна психіатрія в СРСР як елемент репресивної системи

Поняття та явище каральної психіатрії в СРСР багато в чому пов'язане з дисидентським рухом. Хоча випадки її застосування траплялись і раніше, але по-справжньому масового характеру це явище набуло у 1960 – 1980-х роках ХХ століття і спрямовувалось у першу чергу на нейтралізацію вільнодумства, передусім українського.

Після славнозвісної промови М. Хрущова та вдовоаної лібералізації суспільно-політичного життя [50, с. 49], карально-репресивна система вже не могла діяти так само відкрито як за часів Сталіна, тому застосовувались більш завуальовані способи боротьби з інакомисленням – зокрема примусове лікування у спеціалізованих психіатричних лікарнях. Але перехід до цієї практики відбувався поступово, репресивна система адаптувалася до нових реалій.

У даному контексті одним із ключових моментів можна вважати зміни до Кримінального Кодексу УРСР та впровадження статті № 62 [46, с. 26], яка передбачала кримінальну відповідальність за антирадянську агітацію та пропаганду. Ззовні нічого особливого, але саме вона стала підґрунтям для масового переслідування українських вільнодумців, дисидентів, митців та громадських активістів. Під цю статтю за бажанням слідства можна було з легкістю сфабрикувати докази або будь яку суспільно корисну діяльність кваліфікувати як склад злочину. Паралельно з цим розпочався процес розширення мережі спеціалізованих психіатричних закладів [70, с. 33], які формально називалися лікарнями, але фактично були в'язницями зі спеціалізованими умовами утримання та постійним катуванням.

Остаточний поворот у бік реакційних заходів відбувся після приходу до влади Л. Брежнєва, епоха правління якого стала страшними часами для українських дисидентів [49]. Саме в цей час остаточно трансформувалася система репресивних органів, до складу якої увійшли також психіатричні лікарні спеціалізованого типу з відповідним штатом медичного персоналу та посиленою охороною. Така політика була більш зрозумілою і прийнятною для партійної верхівки, яка ще у хрущовський період виражала невдоволенням політикою лібералізації та породила напруження у відповідних прошарках. Звісно це не було публічним процесом і брежнєвська політика стала таким собі компромісом, засобом заспокоєння частини партійної верхівки, але натомість викликала опір у колах свідомої інтелігенції, науковців, митців та активістів. Дисидентський рух не лише не вдалося локалізувати, він ще й значно активізувався.

Чергове оновлення Кримінального Кодексу СРСР відбулося у вересні 1966 року, під час якого до нього додали ряд статей з політичним забарвленням. Зокрема, такою була стаття № 190.1, яка передбачала у складі злочину поширення «свідомо хибних вигадок» [68, с. 78]. Це формулювання було настільки розмитим та невизначеним, що відкривало безліч можливостей для маніпулювання фактами та доказами. У суспільстві не лишилось сумнівів щодо мети таких змін. Але замість очікуваного ефекту страху та покірності, радянська влада отримала достойну відповідь у вигляді активного, свідомого, відкритого руху непокори дисидентів.

У 1967 році головою КДБ став сумнозвісний Ю. Андропов, який був творцем так званого «П'ятого управління КДБ», яке мало на меті боротьбу з «ідеологічними диверсіями» [56, с. 64]. Саме у такій формі втілювалась нова хвиля репресій проти дисидентів та їх подальше «лікування» від свободи думок у психіатричних лікарнях. Ю. Андропов ініціював збільшення кількості психіатричних лікарень, їх

вдосконалення та реорганізацію. В офіційних паперах він зазначав, що ці дії спрямовані передусім на «захист інтересів держави та суспільства», що свідчить про політичну мету даних дій, а не про заходи медичного характеру [65, с. 9].

У 1969 році був розроблений відповідний детальний план заходів не лише на союзному рівні, а й на рівні УРСР – керівник КДБ на території України В. Нікітченко усіяко підтримав даний план та рапортував про велику кількість психічно хворих людей, якими були здійснені політичні злочини на території УРСР. Цей документ цікавий тим, що містить статистику так званих злочинів за попередній рік та визначає злочинними такі дії як «нездорові розмови», «безумні заклики», «наклепницькі вигадки», «поширення провокаційних пліток», тощо. Таким чином було обґрунтовано необхідність збільшення кількості спеціалізованих психіатричних закладів та організацію «спеціалізованих трудових колоній» для психічно хворих осіб, які «потенційно є схильними до скоєння небезпечних антисуспільних проявів» [55]. Такі доповідні записки надходили до центру з багатьох регіонів, формуючи уявлення про масовий характер цих явищ та критичну необхідність розширення мережі психіатричних лікарень.

У 1970 році в офіційній відповіді від Міністерства охорони здоров'я УРСР була опублікована інформація про кількість закладів психіатричного лікування, які функціонували в УРСР – 64 психіатричні лікарні та 431 кабінет, що звичайно було надто малою кількістю та особливо гостро відчувалася нестача ліжокмісць у стаціонарах і спричиняла «передчасну виписку соціально небезпечних пацієнтів» [48, с. 317]. Відповідно, Міністерство повністю підтримало план будівництва та розширення мережі спеціалізованих лікувальних закладів, зокрема у 1970 році був запланований початок будівництва п'яти лікарень на території УРСР у м. Донецьку, м. Житомирі, м. Сімферополі, м. Чернігові та у Харківській області. У наступному 1971 році –

планувалося почати будівництво ще 21 закладу [45, с. 12]. Але це були не єдині заходи, також планувалось розширення та реорганізація уже існуючих закладів психіатричного лікування з метою розширення їх місткості та можливості довготривалого утримання у них якнайбільшої кількості пацієнтів. Акцент був саме на денних стаціонарах та нічних профілакторіях, які за словами міністра охорони здоров'я В. Братуся, мали б «зменшити ризик проявів антигромадської діяльності психічно хворими» [52].

Усі ці доповідні записки та плани були оформлені у спеціальний проект та надісланий до Москви міністру охорони здоров'я СРСР Б. Петровському та до Ради Міністрів УРСР. Таким чином чисто формально забезпечувалась легітимізація таких дій, яка подавалась як відповідь на місцевий запит, а не вказівка згори. Вже у 1970 році вийшла постанова Ради Міністрів УРСР, яка затвердила план розширення мережі спеціалізованих закладів психіатричного лікування та створення трудових таборів для хворих [43]. Протягом 1968 – 1969 років кількість місць у психіатричних лікарнях зросли більш, ніж на 2 тисячі за рахунок перерозподілу інших категорій інвалідів [65, с. 11]. Більшість обвинувачень були пов'язані з «антирадянською агітацією», поширенням «антирадянської літератури», що свідчить про активне переслідування будь яких проявів вільнодумства та політичні мотиви карально-репресивної системи.

Саме в цей час сформувався образ радянської спеціалізованої психіатричної лікарні, який включав набір універсальних функцій для роботи з психічно хворими, а також з цілком здоровими людьми. Ряд дисидентів у своїх спогадах та інтерв'ю згадують, що потрапити до психлікарні було набагато страшніше, ніж до в'язниці [2; 9; 21; 26; 27]. Власне спеціалізовані психіатричні лікарні перебували у підпорядкуванні не Міністерства охорони здоров'я, а у підпорядкуванні каральних органів (КДБ), де відбувалися постійні тортури

фармакологічними препаратами та не дозволялися контакти з рідними та зовнішнім світом. На території УРСР діяв один такий заклад – Дніпропетровська психіатрична лікарня, яка розташовувалась безпосередньо на території в'язниці і мала подібну внутрішню організацію, яка іншими словами називалась «суворий режим» [29].

Таким чином, каральна психіатрія стала провідним елементом карально-репресивної системи в СРСР в 1960 – 1980-х роках ХХ століття. Її легалізація стала можливою за ініціативи вищого керівництва КДБ, що свідчить про політичну мету організації та розширення системи спеціалізованих психіатричних закладів. Розширення мережі таких закладів відбулося за рахунок будівництва нових закладів, реорганізації існуючих та перерозподілу ліжокмісць за рахунок інших соціально вразливих категорій. Зміни, внесені до Кримінального Кодексу давали можливість відправляти на примусове лікування за будь який прояв незгоди, непокори, вільнодумства, а також за теоретичну можливість таких дій. Під поняття «антирадянська агітація та пропаганда» підпадали практично будь які дії чи слова, спрямовані проти офіційного радянського устрою.

2.2 Теоретичне обґрунтування каральної психіатрії в СРСР та реакція міжнародної наукової спільноти

Виходячи з того, що каральна психіатрія мала на меті приховані репресії за політичною ознакою проти цілком здорових людей, офіційній радянській владі необхідні були достатні аргументи для фабрикування історії хвороби, для визнання свідомого громадянина суспільно небезпечним, для законного рішення суду про примусове лікування. Усі ці заходи фактично позбавляли людину дієздатності, тому мали виглядати абсолютно законними та виправданими. Саме з цією метою, на думку деяких науковців, на замовлення КДБ була розроблена теорія,

яка повністю легітимізувала переслідування українських дисидентів в УРСР.

Теоретичною основою каральної психіатрії в СРСР стала теорія так званої «млявої» або «повільноплинної» шизофренії, творцем якої став радянський психіатр А. Снежневський [42]. Працюючи на посаді директора Інституту судової психіатрії ім. В.П. Сербського, він приймав безпосередню участь у формуванні та практичному втіленні каральної психіатрії як форми політичної репресії. Будучи лікарем та науковцем, він сформулював теорію психіатричного відхилення, яке більше ніде в світі не визнається захворюванням, тим більше таким, яке потребує примусового лікування у психіатричній лікарні [54].

Отже, «повільноплинна» шизофренія за А. Снежневським це окремий різновид шизофренії, який може протікати безсимптомно багато років, ознаки цього захворювання розширювалися настільки, що будь який емоційний сплеск або навпаки його відсутність могли трактуватися як симптом [61, с. 85]. Снежневський виділив декілька різновидів «млявої» шизофренії, залежно від психо-емоційного стану людини. Головними симптомами він вважав втомлюваність або навпаки активність, пригнічений настрій або яскраво виражена радісність, депресія, ідея самостійності, активна громадянська позиція, намагання покращити умови життя, та багато інших станів, які сучасна психіатрія вважає варіантами норми. Особливістю теорії Снежневського було маркування підліткового віку як початкового для появи та розвитку перших симптомів, але вікова психологія та фізіологія відзначає фізіологічне пояснення нерівномірного психо-емоційного стану дітей у цьому віці – гормональний вплив на емоційну сферу у цьому віці є визначальним і це є нормою [74, с. 537 – 557].

Теорія «млявої» шизофренії А. Снежневського була сприйнята схвально у колах вищого партійного керівництва та у представників спецслужб. Цей діагноз став основним інструментом боротьби з

українськими дисидентами, які демонстрували більшість так званих симптомів, але не порушували достатньо законів для ув'язнення за кримінальною статтею [62]. Тож Кримінальний Кодекс СРСР поповнився статтями за «антирадянську агітацію та пропаганду», які передбачали примусове «лікування» та фактично назавжди усувало людину як противника радянської влади і не давало жодної лазівки для відстоювання своїх прав або оскарження таких рішень [58].

У процесі постановки такого діагнозу велику роль відігравали лікарі-психіатри та їх етика, адже він передбачав тривале та важке лікування у повній ізоляції від зовнішнього світу із застосуванням важких психотропних препаратів, які спричиняли непоправну шкоду фізичному і психічному здоров'ю абсолютно здорових людей. Один з небагатьох лікарів-психіатрів, які не підкорились системі, український дисидент Семен Глузман так характеризував каральну психіатрію: «цей метод вельми зручний для влади – він дозволяє позбавляти свободи на необмежено довгий строк, суворо ізолювати, застосовувати психофармакологічні засоби для «перевиховання», ускладнює боротьбу за гласність судочинства, за звільнення таких осіб, оскільки навіть у найоб'єктивнішої, але незнайомої з таким хворим, людини завжди лишаються сумніви у його психічній повноцінності, позбавляє жертву цього методу переслідування навіть тих небагатьох прав, які має ув'язнений, дає можливість дискредитувати ідеї та вчинки dissidents і т.д. і т.п.» [32].

Але цей діагноз був не єдиним, який використовувався у каральній психіатрії. В особливих випадках використовувався також діагноз «гострий психоз на підґрунті націоналізму», який могли поєднувати з «повільноплинною» шизофренією. Зокрема так відбулося у випадку з Миколою Плахотнюком [26, с. 213], діагноз якого передбачав примусову ізоляцію у спеціалізованій психіатричній лікарні та лікування препаратами сірки та галоперидолом, які дисиденти між собою називали

«коктейлем Андропова» [17], а також амінозином та засобами шокової терапії. Крім того, існували ще кілька діагнозів з політичним забарвленням – «сутяжно-паранояльний розлад особистості», «психоз», «марення» та ін. [72; 75].

Західна медична спільнота лікарів-психіатрів гостро відреагувала на зловживання психіатрією в СРСР. Але проблема була у фрагментарному характері інформації, яку вони отримували, адже повного і відкритого доступу до справ вони не мали. Тому певний час знадобився для накопичення фактів зловживання, їх обговорення та відповідної реакції. Проблемі каральної психіатрії в СРСР були присвячені публікації у провідних медичних журналах Західної Європи та Америки, зокрема в «The British Medical Journal», «The Psychiatric Bulletin», «The Journal of American Academy of Psychiatry and the Law», «Schizophrenia Bulletin», тощо [71, с. 36]. Зловживання психіатрією з політичною метою в СРСР однозначно засуджували, вже у 1971 році на Міжнародному психіатричному конгресі у Мехіко це питання поставили на порядок денний з метою публічного обговорення. Але у той же час, частина лікарів займали пасивну позицію через явний політичний характер цієї проблеми. Частково це було спричинене браком доказів, частково політичною кон'юнктурою.

У наступні роки багато матеріалів з СРСР потрапили до рук західних лікарів – це матеріали самвидаву дисидентів, правозахисників, листи політичних в'язнів та їх рідних. Деяким дисидентам вдавалося та радянським лікарям вдавалося емігрувати і свідчити від першої особи про злочини радянської психіатрії. Тут важливою була праця радянського правозахисника В. Буковського, він зміг надіслати західним колегам копії судово-медичних експертиз у справах таких видатних діячів як Петро Григоренко, Володимир Борисов, Наталя Горбаневська та інші [18, с. 167]. Хоча його прохання про офіційний розгляд цих матеріалів на конгресі психіатрів не було виконане, але вони підтвердили

факти зловживань в СРСР та стали додатковим підтвердженням уже існуючих підозр.

У наукових колах відбулась дискусія з приводу теорії пана Снежневського, західна наука не визнала її науковою і ніколи не використовувала діагноз «повільноплинна» шизофренія у своїй практиці [74, с. 557]. Більше того, це стало додатковим свідченням зловживання психіатрією в СРСР, бо усі симптоми та анамнез цієї фейкової хвороби були визнані надто суб'єктивними, надуманими та явно сполітованими і спрямованими на придушення дисидентського вільнодумства. Ця дискусія у тому числі дала поштовх до уніфікації діагнозів на міжнародному рівні, дослідження психічних хвороб дали можливість сформулювати міжнародну кваліфікацію, якими почали послуговуватися у всіх країнах – учасницях Міжнародної асоціації психіатрів [61, с. 100].

У цьому контексті також гостро стояло питання лікарської етики, адже очевидно, що у зловживанні психіатрією брали участь також і радянські психіатри. Цей факт ставив під питання можливість співпраці з радянськими лікарями чи то пак етичність такої співпраці. Лікарська спільнота активно підтримувала тих радянських лікарів, які наважувалися виступити проти радянської системи та зловживань, хоч їх було не дуже багато, але вони дійсно справили значний вплив на західну лікарську спільноту.

Одним з таких лікарів став відомий український дисидент, лікар-психіатр Семен Глузман. Одним з важливих важелів впливу на радянську владу ставала саме позиція міжнародної спільноти – їх активні звернення до перших осіб СРСР, у результаті яких ряд дисидентів вдалося звільнити достроково та навіть вивезти за межі Радянського Союзу.

Врешті деякий вплив на застосування каральної психіатрії в СРСР справили Міжнародні конгреси психіатрів, зокрема 1977 р., 1983 р. та 1989 р. На момент проведення VI конгресу уже була опублікована

монографія професорів Блоха та Реддавея, присвячена політичним зловживанням психіатрією в СРСР («Russian's Political Hospitals. The Abuse of Psychiatry in the Soviet Union») [42]. Тому цей конгрес значно відрізнявся від невизначеності попереднього та офіційно засудив практику використання каральної психіатрії в СРСР та прийняв рішення про створення міжнародного Комітету з розслідування випадків зловживання психіатрією.

Оскільки практичного впливу на зловживання психіатрією в СРСР та безпосереднього доступу до лікарень західні лікарі не мали, на наступному конгресі у Відні у 1983 році було ініційоване рішення про припинення членства радянської асоціації психіатрів [71, с. 40]. Але під тиском влади радянське Товариство невропатологів та психіатрів самостійно ініціювало процедуру виходу з асоціації напередодні проведення конгресу.

Отже, теоретичним підґрунтям каральної психіатрії в СРСР стала теорія А. Снежневського про існування так званої «повільноплинної» або «млявої» шизофренії. Цей діагноз був зручний для КДБ тим, що його симптомами були основні прояви вільнодумства та характеру свідомої, активної, патріотичної людини та давав можливість затримувати дисидентів та направляти їх на примусове лікування у повній ізоляції. Ще ряд політизованих діагнозів застосовували радянські лікарі-психіатри, зокрема «гострий психоз на націоналістичному ґрунті», «паранояльний психоз», «марення» та інші. Міжнародна спільнота психіатрів не визнала існування діагнозу «млява» шизофренія та засудила практику каральної психіатрії в СРСР. Таким чином радянська психіатрична наука опинилась в ізоляції аж до розпаду Радянського Союзу.

2.3 Практика використання каральної психіатрії проти українських дисидентів

Отже, підготувавши теоретичний псевдонауковий ґрунт, внівши зміни до Кримінального кодексу та реорганізувавши карально-репресивну систему, радянська влада отримала практично необмежені можливості для переслідування за політичними мотивами. Передусім ця система була спрямована проти українських дисидентів, які становили реальну систему існування радянського ладу. Але категорія інакодумців у радянському суспільстві була досить неоднорідною, тому більш детальний аналіз практики каральної психіатрії включає просографічний аналіз жертв.

Перш за все це особи, засуджені за статтею про зраду Батьківщини (стаття 64 Кримінального Кодексу СРСР або стаття 56 Кримінального Кодексу УРСР) [63, с. 96]. Під неї в основному підпадали люди, які хотіли покинути територію Радянського Союзу, при чому вони зазвичай не становили прямої загрози режимові – не виступали публічно, не критикували, просто хотіли емігрувати у країни Західної Європи. Це становило потенційну загрозу для радянської влади витоком інформації та негативним прикладом для суспільства, тому такі спроби не просто заборонялися, а й каралися примусовим лікуванням у спецпсихлікарнях. Зі спогадів українських дисидентів можна зробити висновок, що таких ув'язнених було достатньо у Дніпропетровській спецлікарні, наприклад Микола Плахотнюк зазначає, що таких засуджених був значний відсоток і що називали їх «перебіжчики» [23].

Найвідомішими випадками невдалих спроб еміграції стали історії Юрія Ветохіна та Олександра Шатравки [11]. Обоє мали досвід невдалого перетину кордону СРСР з метою покинути союз назавжди, але були заарештовані і направлені на примусове лікування у Дніпропетровську спеціалізовану психіатричну лікарню. Багато років потому вони описали у своїх спогадах умови утримання, тортури, все, що бачили у застінках цих закладів позбавлення свободи та нелюдського утримання. Обоє згадували, що особливою жорстокістю вирізнялося

ставлення до політичних ув'язнених, серед яких були «бандерівці», «поліцаї», «розвідники», «перебіжчики», «антирадянщики» і навіть один «комуніст» [40, с. 75]. Усіх їх об'єднувала критика існуючого режиму та прагнення його змінити. За тією ж статтею за зраду Батьківщини був засуджений також відомий український поет Василь Рубан, який згадував про тортури інсуліном у Дніпропетровській психіатричній лікарні [5].

Значна кількість українських дисидентів та громадських діячів була засуджена до примусового лікування у психіатричних лікарнях за так звану «антирадянську агітацію та пропаганду» [48, с. 320], яка встановлювалася 62 статтею Кримінального Кодексу УРСР. Особливістю використання таких обвинувачень було те, що склад злочину відповідні органи вбачали у практично будь яких діях чи словах громадських активістів, письменників та митців, журналістів та публіцистів, правозахисників та науковців, тощо. Будь які інакші погляди були «свідченням» психічного захворювання та загрози суспільному ладу і це давало підстави направити абсолютно здорову людину на примусове лікування, яке по суті своїй було ув'язненням з активними фізичними та психологічними тортурами. Крім активістів, за цією статтею також могли засудити тих, хто просто читав або зберігав матеріали самвидаву, тому ця категорія жертв каральної психіатрії в УРСР і була такою чисельною [58].

У середовищі українського самвидаву усе частіше лунали ідеї національного самовизначення, самостійності, реформування радянського ладу та дотримання демократичних свобод. Тому каральна психіатрія була спрямована у більшості своїй проти українського національного руху. Про це говорив зокрема у своїх спогадах Леонід Плющ, зазначаючи, що для КДБ головним противником були «українські націоналісти» - українська патріотична молодь від 20 до 30 років [27, с. 384].

Характеризуючи механізм роботи каральної психіатрії, видатний український дисидент та лікар-психіатр Семен Глузман відзначав, що психіатрична експертиза та примусове лікування призначалися у більшості випадків тоді, коли складно було знайти склад реального злочину у діях чи словах людини або якось її сфабрикувати [32]. У таких випадках у минулому людини шукали якісь факти та події, що можна було інтерпретувати як емоційний сплеск, гіперактивність або навпаки депресію та ставили їй фейковий діагноз «повільноплинна шизофренія». Це дозволяло фізично нейтралізувати політичного опонента, адже окрім примусового лікування, таких громадян повністю ізолювали від спілкування із зовнішнім світом та навіть з членами родини. Тортури та безвихідь, постійне сусідство з реальними хворими спричиняли непоправну шкоду психічному здоров'ю та фізичному стану жертв каральної психіатрії.

Окрему категорію жертв каральної психіатрії становлять віряни та релігійні дисиденти. Релігія та церква і так перебували у складному становищі в радянські часи, але у 60-х роках з'явилася ціла течія релігійного дисидентства, представники якої вимагали дотримання прав і свобод людини у сфері свободи віросповідання та свободи совісті. Найбільш відомою справою на релігійному підґрунті стало засудження та примусове лікування у Дніпропетровській спецпсихлікарні українського релігійного дисидента Йосипа Терелі [16], простого вірянина греко-католицької церкви та Генадія Шиманова. Обидва вони не виступали проти радянської влади і не становили ніякої загрози, але їх непересічні ідеї та безкомпромісність призвели до того, що карально-репресивна система визнала їх хворими на шизофренію та суспільно небезпечними.

Спогади та мемуари жертв каральної психіатрії дають можливість відтворити картину функціонування та так званого лікування, метою якого була не допомога людині, а завдання якнайбільшої шкоди та

спричинення фактичної недієздатності. Як зазначає А. Подрабінек: «Лікарі, які нічого не розуміли у психіатрії, бо навчали їх особливо на практиці лише поліцейському шарлатанству, ставили діагнози так, як їм заманеться, але навіть це не відіграло ніякої ролі, бо лікували усіх однаково – неврастеніків та шизофреніків, маніяків та параноїків, збуджених та пригнічених» [60].

Найчастіше у процесі «лікування» застосовувався дуже важкий антипсихотичний препарат аміназин, який спричиняє настільки сильний седативний ефект, що людина повністю втрачала здатність проявляти активні реакції або дії. Цей препарат має ряд серйозних побічних ефектів, тому в усьому світі він застосовується з обережністю і лише у випадку крайньої необхідності. Що ж стосується застосування такого препарату у випадку відсутності медичних показань, то можна констатувати, що він спричиняє дисфункцію нейромедіаторів та може провокувати непередбачувані реакції з боку нервової системи.

Також у публікаціях ряду колишніх пацієнтів таких лікарень є згадки про «лікування» галоперидолом та інсуліном. Зокрема про це згадують А. Подрабінек та Ю. Ветохін [60; 21]. Галоперидол спричиняв важку психофізіологічну реакцію – тромбоз, епілепсію, сплутаність свідомості, тощо. Найбільш небезпечним станом більшість пацієнтів вважали акатізію, яка спричинялася галоперидолом та характеризувалася постійною тривожністю та підсвідомою необхідністю рухатися аби хоч якось заспокоїтися. Юрій Ветохін так характеризував свою реакцію: «Галоперидол прикував мене до койки. Я відчував сильну слабкість та апатію, відняв у мене бажання жити, бажання боротись і навіть – бажання думати» [21].

Щодо інсуліну, то його застосування теж було спрямоване на руйнування особистості – він був засобом такої собі «шокової терапії», адже пацієнту вводилася величезна доза препарату, яка спричиняла інсулінову кому. Окрім того, що ця методика нерідко викликала летальні

наслідки, вона ще й спричиняла порушення у роботі мозку, що мало фатальні непоправні наслідки для людини.

Поєднання цих методик та препаратів мало лише одну мету – позбавити людину власної гідності, волі, свідомості та нейтралізувати її як члена суспільства. Ці тортури тривали годинами, були регулярними і є справжнім злочином проти людяності, порушували усі відомі та невідомі етичні норми та дискредитували радянську психіатрію на довгі десятиліття. Навіть у наш час психіатрична лікарня асоціюється у свідомості пересічних громадян із ув'язненням, тортурями та насильством.

Найвідомішими жертвами каральної психіатрії в СРСР були генерал Петро Григоренко, Віктор Боровський, Анатолій Лупиніс, Василь Рубан, Михайло Якубівський, Віктор Рафальський, Йосип Тереля, Леонід Плющ, Микола Плахотнюк, Анатолій Ільченко та багато багато інших [47]. Наразі складно уявити масштаби злочинів та реальну кількість жертв, адже архіви медичних закладів досі недоступні широкому загалу, а доступ до документів на території росії, де також діяли психіатричні лікарні в'язничного типу, практично неможливий.

Таким чином, практика застосування каральної психіатрії проти українських дисидентів включала арешт, судово-психіатричну експертизу та примусове «лікування» у спеціалізованих психіатричних лікарнях препаратами амінозину, галоперидолу, інсуліну та іншими важкими препаратами. Найпоширенішими звинуваченнями, за якими відбували своє покарання жертви каральної психіатрії, були зрада Батьківщини та антирадянська агітація та пропаганда – неіснуючі злочини, ознаки яких могли знайти практично у кожного пересічного громадянина. Все це свідчить про політичні мотиви застосування психіатрії в СРСР.

РОЗДІЛ 3

КАРАЛЬНА ПСИХІАТРІЯ В СРСР У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

3.1. Методика викладання проблематики використання каральної психіатрії в СРСР в сучасній українській школі

У поточному навчальному році викладання історії України у закладах загальної середньої освіти здійснюється відповідно до навчальної програми «Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи» [51], затвердженої Міністерством освіти і науки України у 2022 році. У контексті нашого дослідження нас цікавить передусім частина 3 – «Історія України. 10 – 11 класи». Хронологічно каральна психіатрія входить до курсу історії України для 11 класу, але як окрема самостійна тема поки що не вивчається. Але вчитель має достатньо автономії у частині планування практичних занять та проектної діяльності, що і є чудовим варіантом засвоєння даного матеріалу у межах шкільного курсу історії. Частково тему каральної психіатрії можна представити здобувачам у контексті викладання теми зародження дисидентського руху в Україні, але основний акцент варто зробити під час вивчення періодів застою та перебудови.

За визначенням міністерської програми, основними акцентами сучасної шкільної історичної освіти є: «а) формування вільної особистості, яка визнає національні та загальнолюдські цінності й керується морально-етичними критеріями та почуттям громадянської відповідальності у своїй поведінці; б) виховання засобами історії громадянської свідомості, зорієнтованої на патріотичне почуття приналежності до власної держави та до її спільних історичних, політичних і культурних цінностей, а також на демократичні пріоритети й злагоду в суспільстві; в) прищеплення толерантності й поваги до різних поглядів, релігій, звичаїв і культур, уміння знаходити порозуміння

з іншими людьми задля досягнення суспільно значущих цілей» [51, с. 3]. Тема історії українського дисидентського руху та застосування каральної психіатрії для його придушення якнайкраще підходить для формування усіх якостей особистості та формування чіткої громадянської позиції. Конкретні приклади героїчного спротиву найвідоміших представників української нації наочно демонструють здобувачам усі ці якості. Саме каральна психіатрія демонструє антигуманну сутність радянського режиму, з прямим нащадком якого український народ продовжує боротьбу на сучасному етапі історії.

Аналіз сучасних шкільних підручників з історії України для 11 класу [76 – 79] свідчить про відсутність інформації про каральну психіатрію та її роль у переслідуванні українських дисидентів, творчої інтелігенції, активних свідомих громадян, митців, літераторів, правників, тощо. Тому вважаємо принциповим проведення хоча б фрагменту уроку з відповідної теми або поєднувати з самостійною пошуково-дослідницькою роботою здобувачів у межах виконання учнівських проєктів або написання есе.

У межах даного дослідження ми пропонуємо орієнтовну розробку комбінованого уроку з історії України на тему «Українські дисиденти – жертви каральної психіатрії». У першу чергу варто акцентувати увагу учнів на тому, що каральна психіатрія – це елемент карально-репресивної системи, тому першим етапом є заповнення таблиці у процесі розповіді вчителя про причини використання каральної психіатрії в СРСР. Вона чітко демонструє політичні, ідеологічні та національно-культурні причини зловживанням психіатрією.

Під час вивчення теми каральної психіатрії доцільно використовувати відеоматеріали, які є у вільному доступі в інтернет мережі та містять цінну інформацію з перших вуст. Перш за все це проєкти, присвячені українським дисидентам та жертвам каральної психіатрії – Діагноз: вільні [1; 7; 16; 17; 19; 23], ОБЛИЧЧЯ

НЕЗАЛЕЖНОСТІ [6; 13; 30; 37], ДИСИДЕНТИ ТА БЕЗУМСТВО [22; 31; 33] або відеозаписи спогадів чи інтерв'ю таких видатних діячів як Петро Григоренко [8; 12], Семен Глузман [32], Леонід Плющ [20], Віктор Боровський [3], тощо. Особливістю цієї теми є наявність свідчень живих свідків подій, живих легенд українського національного руху, які краще за будь які документи свідчать про злочини радянської каральної психіатрії.

Важливими є навички роботи з історичними джерелами – сюди можна віднести Кримінальний Кодекс УРСР, матеріали архівно-слідчих справ, мемуари та спогади жертв каральної психіатрії, свідчення та матеріали міжнародних комісій з розслідування злочинів каральної психіатрії, тощо [2; 9; 10; 15; 25; 27; 34; 35; 36]. Такі матеріали можна опрацьовувати під час проведення тематичних практичних занять або у межах самостійної дослідницької роботи учнів. Також для цієї теми важливі фотоматеріали, які відображають деякі історичні події – найбільша їх кількість відображає міжнародні акції протесту на підтримку жертв радянської каральної психіатрії, також збереглися рідкісні фото матеріалів самвидаву, слідчих справ, тощо.

Тема каральної психіатрії в СРСР та її жертв дає широкі можливості для вивчення історичних подій через призму персональної історії, що не лише дає можливість краще засвоювати матеріал, а й дозволяє вдосконалити навички пошукової роботи, розвивати критичне та системне мислення, розуміти причинно-наслідкові зв'язки між діяльністю особистості та її наслідками, усвідомлювати власну гідність та поважати права та гідність інших осіб, формувати толерантність та патріотичні почуття. Оскільки жертв каральної психіатрії було досить багато, то у межах уроку можливо зупинитись на найбільш відомих історичних постатях, простимулювавши зацікавлення учнів до самостійного пошуку інших випадків, підготовка історичного портрету такої особи або короткого повідомлення про життя і діяльність стане

пізнавальним домашнім завданням і дасть можливість проявити самостійність у пошуковій роботі та творчість в оформленні отриманої інформації.

Тема каральної психіатрії та її жертв може розкриватися також у межах позакласної роботи з історії. Це можуть бути заходи, присвячені пам'ятним датам, літературні та мистецькі вечори, екскурсії до музеїв та бібліотек, виконання групових чи індивідуальний дослідницьких проєктів, тощо.

Отже, на даний момент проблема застосування каральної психіатрії проти українських дисидентів абсолютно не відображена ні в міністерській програмі історії України для 11 класу, ні в підручниках з історії України для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Тому є сенс проводити такі уроки в межах годин, виділених на практичні заняття або за рахунок перерозподілу годин з інших тем.

3.2 Розробка уроку на тему: «Українські дисиденти – жертви каральної психіатрії»

Тема. Українські дисиденти – жертви каральної психіатрії (*11 клас*)

Мета: сформулювати причини застосування каральної психіатрії в СРСР, проаналізувати обвинувачення та діагнози жертв каральної психіатрії, деталізувати процес та наслідки перебування дисидентів у психіатричних лікарнях, виявити наслідки злочинів каральної психіатрії в УРСР, сформувати знання про видатних українських дисидентів – жертв каральної психіатрії, виховувати почуття патріотизму та повагу до подвигу учасників українського національного руху 1960 – 1980-х років.

Обладнання: підручник, ноутбук, проектор, презентація, відеоматеріали.

Тип уроку: комбінований.

Поняття та терміни: дисиденти, інакомислення, каральна психіатрія, млява шизофренія, психіатрична лікарня особливого типу, «коктейль Молотова», інсулінова кома.

Основні дати:

1968 р. – заснування Дніпропетровської спеціалізованої психіатричної лікарні

1971 р. – незалежна психіатрична судово-медична експертиза Петра Григоренка, здійснена Семеном Глузманом

1977 р. – створення Робочої комісії з розслідування використання психіатрії з політичною метою при Московській Гельсінській групі

Персоналії: Петро Григоренко, Віктор Боровський, Анатолій Лупиніс, Василь Рубан, Михайло Якубівський, Віктор Рафальський, Йосип Тереля, Леонід Плющ, Микола Плахотнюк, Анатолій Ільченко, Семен Глузман.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань

1) *Користуючись хмарою тегів, охарактеризуйте період десталінізації в українській історії, процес зародження та розвитку дисидентського руху в УРСР:*

2) Дайте визначення поняттям дисидент, шістдесятники, інакомислення, нонконформізм, русифікація, репресії.

3) Яку загрозу для радянської влади становили українські дисиденти?

III. Вивчення нового матеріалу

1. Причини застосування каральної психіатрії в СРСР.

Робота з таблицею (прослухайте розповідь вчителя та внесіть необхідні відомості у таблицю):

1	Політичні	Політичний контроль
2		Легітимізація репресій
3		Маскування репресій
4		Переслідування політичних опонентів
5	Ідеологічні	Ідеологічна боротьба
6		Залякування та ізоляція інакодумців
7	Соціальні	Соціальна ізоляція інакодумців
8		Соціальний та трудовий «кенселінг» засуджених
9		Позбавлення дієздатності
10	Національно-культурні	Придушення інакомислення та національних рухів
11		Контроль над інтелігенцією, письменниками, митцями
12		Дискредитація українського націоналізму
13		Переслідування духовенства та релігійних дисидентів

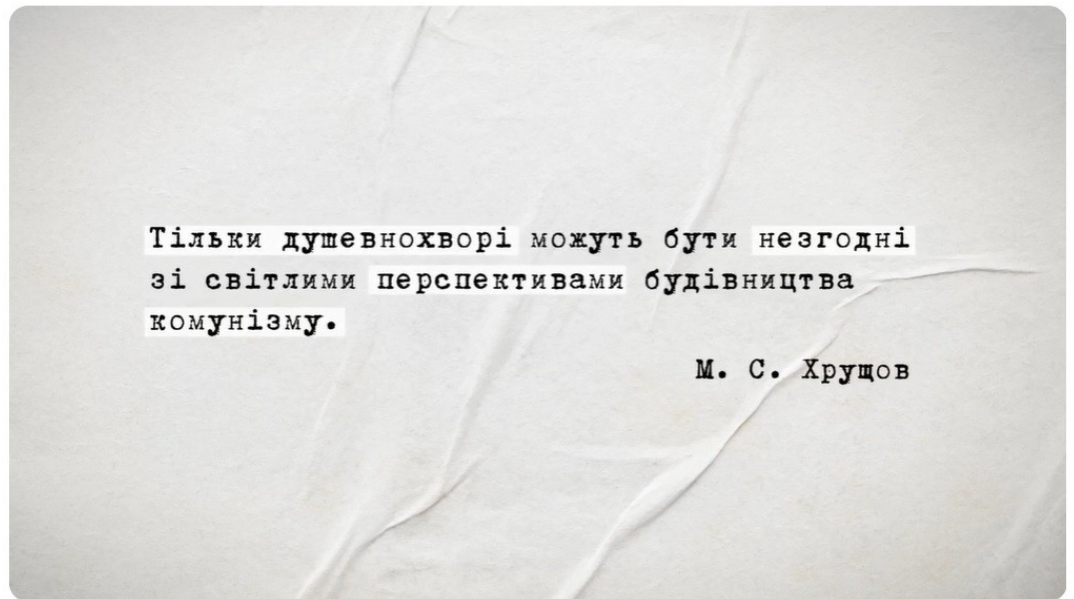
Висновок: каральна психіатрія використовувалась з метою усунення політичних опонентів і давала радянській владі практично необмежену владу над особою, її репутацією, можливістю працювати та займатися творчістю, її фізичним існуванням та психічним здоров'ям.

2. Практика використання каральної психіатрії проти українських дисидентів.

Робота з відеоматеріалом

Перегляньте фільм «Каральна психіатрія за часів СРСР» та дайте відповіді на питання

https://www.youtube.com/watch?v=k-EX-WJKhuQ&list=PLvlJn-pCyFDfotf3V8JXlB6T_QKMT1Uxl&ab_channel=СуспільнеДніпро

Каральна психіатрія за часів СРСР - Діагноз: Вільні. Перша серія

Що таке спецпсихлікарні? Скільки їх існувало в СРСР і скільки на території України?

Чому вони підпорядковувались Міністерству внутрішніх справ, а не Міністерству охорони здоров'я?

Скільки інакодумців стали жертвами каральної психіатрії в СРСР?

Хто з радянських посадовців став ідеологом впровадження каральної психіатрії?

Який діагноз використовувався, щоб ув'язнити у психлікарнях українських дисидентів?

Якими препаратами «лікували» дисидентів і які це мало для них наслідки?

Робота з джерелами

«Дуже страшна психіатричка для психічно здорової людини тим, що його розміщують у середовище людей з деформованою психікою. Але не менш страшними є повне безправ'я та безперспективність.

У хворого СПЛ немає навіть тих мізерних прав, які є в ув'язнених. У нього немає взагалі ніяких прав. Лікарі можуть робити з ним все, що завгодно, і ніхто не втручатиметься, ніхто не захистить, ніякі його скарги або скарги тих, хто з ним перебуває, з лікарні нікуди не надійдуть. Його лишається лише одна надія – на чесність лікарів». (Петро Григоренко. Думки божевільного)

Чим був страшний статус психічно хворого для українських дисидентів? Поясніть свою думку.

«- За що порапив? – запитав мене дядько.

- Ні за що.

- Ні за що не буває. Алькоголик, злодій чи інакодумець?» (Віктор Боровий. Поцілунок сатани)

Які основні причини лікування у психіатричній лікарні за словами санітара? Чому інакодумство прирівнювалося до психічного захворювання?

«Як діє галоперидол, я бачу по співкамерниках на карантині. Один весь корчиться від судом. Не може лежати, звівся. Голова скрутилась набік, очі вирячені. Другий задихається, висунув язика. Третій кричить, кличе медсестру, просить коректор – ліки, що знімають фізичні наслідки галоперидолу. Виявляється, що галоперидолу дають так багато, щоб залякати, зламати волю до опору і виявити симулянтів». (Леонід Плющ. У карнавалі історії. Свідчення)

Як діяв галоперидол на людину? Чому саме його застосовували у спеціалізованих психіатричних лікарнях?

«Я сидів на стільчику в очікуванні чогось страшного і неминучого. Все залежало від рішення: якщо скажуть – здоровий, а чого найменше було сподіватись, значить, випустять, чи відведуть до тюрми. Скажуть – хворий, то доведеться, поки суд не винесе рішення лікувати в психолікарні спеціального типу. Взагалі, коли пацієнт має діагнозу шизофренія, як на моїй картці, то вважай, що людина пропала. Якщо їй

пощастить, то вона не буде сидіти в психолікарні спеціального типу, але й бути повноправною людиною вона не зможе. В кожний момент без будь-якого пояснення і санкції її можуть посадити до психіатричної лікарні. Людина з діагнозом – це людина без майбутнього, людина з трагічною долею. Тому в той момент вирішувалася моя доля». (Віктор Боровий. Поцілунок сатани)

Поміркуйте, чому діагноз означав для автора трагічну долю?

3. Українські дисиденти – жертви каральної психіатрії.

Розповідь вчителя.

Каральна психіатрія в СРСР була одним із інструментів репресій, який використовувався проти інакомислячих, у тому числі українських дисидентів. Це була система, яка спрямовувалася на те, щоб замість судових процесів ізоляція опонентів режиму виглядала як медичне лікування. Відтак людей, які критикували радянську владу або виступали за незалежність України, часто оголошували психічно хворими та примусово лікували в психіатричних лікарнях.

Деякі відомі українські дисиденти, які стали жертвами каральної психіатрії:

Петро Григоренко - радянський генерал, який відкрито виступив проти репресій радянської влади та порушень прав людини, зокрема захищав кримських татар, яких депортували з їхньої батьківщини після Другої світової війни.

Василь Стус – видатний український поет і правозахисник, який став символом спротиву радянському режимові. У 1972 році його заарештували, а в 1979 році направили на примусове лікування до спеціалізованого психіатричного закладу за антирадянську діяльність.

Леонід Плющ – математик і правозахисник, який активно боровся за права людини в СРСР. У 1972 році його заарештували, звинуватили в «антирадянській діяльності» та примусово відправили на лікування до психіатричної лікарні в Дніпропетровську. Його діагноз був фейковим.

Лише в 1976 році після міжнародного розголосу він був звільнений і виїхав за кордон.

Михайло Осадчий – український літературознавець та журналіст, який за свою діяльність також був репресований радянською владою. У 1972 році його заарештували та направили на психіатричне «лікування».

Олекса Тихий – український педагог і правозахисник, який виступав за використання української мови та дотримання прав людини. Він також зазнав переслідувань, а одним з методів тиску було примусове лікування у спецпсихлікарні.

Йосип Тереля – активний учасник українського національно-визвольного руху, релігійний дисидент. Його переслідували насамперед за його відданість підпільній Українській греко-католицькій церкві (УГКЦ), яку радянська влада намагалася знищити.

4. Каральна психіатрія в СРСР та міжнародна спільнота.

- ✓ **Доповіді правозахисних організацій:** ряд міжнародних організацій (Amnesty International, Human Rights Watch та Міжнародна федерація прав людини) активно висвітлювали випадки використання психіатрії з політичною метою в СРСР. Ці організації публікували детальні доповіді про умови утримання та тортури, наприклад у випадках Петра Григоренка, Василя Стуса, Леоніда Плюща та інших.
- ✓ **Міжнародний тиск:** після розголосу злочинів радянської психіатрії багато західних країн та міжнародних інституцій, таких як ООН і Всесвітня психіатрична асоціація (WPA), чинили тиск на радянський уряд з вимогою припинити застосування психіатрії з метою політичних репресій та переслідувань.
- ✓ **Захист прав людини у міжнародних договорах:** У 1975 році було підписано Гельсінські угоди, які зобов'язували країни-учасниці, включно з СРСР, дотримуватися прав людини. Після підписання цих угод міжнародна спільнота отримала більше юридичних підстав для тиску на СРСР.

- ✓ **Вплив на міжнародну громадську думку:** Свідчення звільнених жертв каральної психіатрії, які емігрували на Захід, мали великий вплив на міжнародну громадську думку. Багато з них, такі як Петро Григоренко, Леонід Плющ і Йосип Тереля, розповідали про жахливі умови утримання і насильницькі методи лікування, що викликало хвилю обурення на Заході. Це також спонукало різні уряди вимагати від СРСР пояснень.
- ✓ **«Список Сахарова»:** У 1970-х роках почав формуватися так званий «список Сахарова» – перелік дисидентів і політв'язнів, яких вимагали звільнити західні уряди та міжнародні організації. Серед цих осіб було чимало жертв каральної психіатрії. Фізик і правозахисник Андрій Сахаров був одним із головних адвокатів цих жертв і виступав на їхній захист.

Завдяки тиску західної міжнародної спільноти, зокрема психіатрів та медиків, правозахисників та дипломатів, вдалося змусити СРСР змінити свою політику щодо застосування каральної психіатрії в середині 1980-х років та звільнити певну кількість дисидентів.

IV. Закріплення нового матеріалу

1. Як ви розумієте поняття «каральна психіатрія»?
2. З яких причин відкриті репресії змінилися використанням каральної психіатрії?
3. Які препарати застосовували у спеціалізованих психіатричних лікарнях?
4. Якою була реакція міжнародної спільноти на зловживання психіатрією в СРСР?
5. Ідентифікуйте історичних діячів за портретами, відокремте українських дисидентів, які стали жертвами каральної психіатрії.

5. Розгляньте фото. Про які події воно свідчить?

V. Підсумки уроку.

Отже, каральна психіатрія в СРСР стала інструментом боротьби з будь-яким інакомисленням – з національними рухами, з політичними опонентами, з опозицією, інтелігенцією, правозахисниками, митцями, тощо. Найбільше від її застосування постраждали українські дисиденти, адже становили реальну загрозу існуванню радянської влади. Це був

страшний антигуманний злочин, який привернув увагу міжнародної спільноти, зусиллями якої врешті вдалося звільнити та реабілітувати частину засуджених інакодумців.

VI. Домашнє завдання.

1. Повторити новий матеріал.
2. Підготувати історичний портрет однієї з жертв каральної психіатрії на вибір.

ВИСНОВКИ

Каральна психіатрія не була винаходом радянської влади, але саме в умовах радянського варіанту тоталітаризму вона досягла дійсно вражаючого розмаху. Протягом 1960 – 1980-х років ХХ століття понад два мільйони осіб постраждали у тій чи іншій мірі від неправомірного встановлення злочинних діагнозів та примусового «лікування» у закладах в'язничного типу, сутністю якого були переважно тортури з метою «перевиховання».

Для того, щоб забезпечити подальшу роботу карально-репресивної системи, але замаскувавши злочинні дії під необхідність лікування, радянська влада вдалася до масштабного переформатування системи лікувальних закладів та закладів позбавлення волі. Багато в'язниць були перепрофільовані під так звані психіатричні лікарні особливого типу, які відрізнялися від звичайних суворішим режимом, спеціалізуючись таким чином не на лікуванні, а на покаранні. Додатковим свідченням застосування каральної психіатрії було те, що психіатричні лікарні перебували у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ, а не Міністерства охорони здоров'я. Це пряме порушення прав людини, але у тих умовах КДБ мали практично необмежені повноваження.

Ініціатором розширення мережі психіатричних закладів став сумнозвісний Ю. Андропов, який лобіював також їх перепідпорядкування та реорганізацію. За свідченнями численних жертв каральної психіатрії, лікарі у таких лікарнях дуже часто нагадували кдбістів та виконували усі їх розпорядження, санітари здебільшого наймалися з діючих чи колишніх ув'язнених, які теж не відрізнялися емпатією. Але були випадки, коли лікарі та медсестри дійсно були людяними і намагалися допомогти чим було можливо.

Теоретичним підґрунтям застосування каральної психіатрії відносно абсолютно здорових людей стало вчення А. Снежневського,

радянського психіатра, який очолив Інститут судово-медичної психіатрії ім. Сербського у Москві. Він вигадав фейковий діагноз під назвою «млява» або «повільноплинна» шизофренія, який ніде у світі ніколи і ніким не був визнаний. Відповідно до його концепції, симптоматика цієї хвороби включала дуже широкий спектр емоційних станів людини, які сучасна психіатрія та психологія вважають варіантами норми. Серед них гіперактивність, загострене почуття справедливості, надто збуджений настрій або навпаки поганий настрій, відстоювання особистих прав та пошук справедливості, тощо. Тобто усі ці симптоми очевидно були сформульовані для переслідування свідомих громадян, передусім інакодумців та громадських активістів.

Крім цього діагнозу застосовувалися ще кілька явно спрямованих проти політичних опонентів та українських дисидентів. Зокрема це «гострий психоз на підґрунті націоналізму» та «паранояльний психоз». Зазвичай такий діагноз поєднувався з обвинуваченням за політичними статтями Кримінального Кодексу, зокрема за «антирадянську агітацію та пропаганду» або «за зраду Батьківщини». Після кількох допитів та судових засідань призначалась судово-психіатрична експертиза, під час якої і формувалась справа для психіатричної лікарні. На цьому етапі фабрикувалась історія хвороби – знікуди з'являлись свідки неадекватної поведінки, емоційних сплесків, марення та параної у підлітковому чи юнацькому віці і все – діагностували «повільноплинну шизофренію», яка передбачала примусове лікування у психіатричній лікарні спеціального типу.

Власне лікування таким не було. За свідченням самих жертв каральної психіатрії, зокрема Леоніда Плюща, до політичних в'язнів ставилися найгірше і навіть не приховували причини їх перебування у лікарні. Щодня до таких пацієнтів застосовувались важкі психотропні препарати – амінозин, галоперидол, препарати сірки, інсулін, які спричиняли складні психофізіологічні реакції організму – від надмірного

збудження центральної нервової системи до повного пригнічення, стану повної апатії або навіть коми. Такі заходи фатально позначалися на психічному та фізичному здоров'ї людини, вона втрачала контроль над тілом, над часом, над свідомістю, втрачала власну гідність та репутацію, не мала практично ніяких прав, так як втрачала дієздатність. Зустрічі з друзями та рідними були практично повністю виключені. Ізоляція та відчай – ось головні відчуття, які панували у психіатричних лікарнях.

Міжнародна спільнота, хоч і не одразу, але рішуче засудила використання психіатрії з політичною метою. Передусім це Міжнародна асоціація психіатрів, яка врешті отримавши достатньо свідчень та доказів, на офіційному рівні прийняла резолюції, які засуджували існування практики зловживання психіатрією та поставила вимогу перед радянськими психіатрами припинити таку практику. Але проблема була в тому, що не психіатри лобіювали застосування каральної психіатрії, вони були лише виконавцями. Проте ефект все ж таки був – завдяки тиску різних інстанцій та громадськості вдалося звільнити з психлікарень та вивезти з СРСР деяких інакодумців, правозахисників та дисидентів.

У сучасному українському шкільному курсі історії України практично не відображена тема використання каральної психіатрії в СРСР, хоча ця тема є принципово важливою для відображення реалій діяльності українських дисидентів, викриття злочинів радянської влади, формування патріотизму, толерантності, відчуття власної гідності та розвитку критичного мислення молодого покоління українців. Тому, пропонуємо один з варіантів проведення комбінованого уроку з історії України для 11 класу на тему «Українські дисиденти – жертви каральної психіатрії».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Анатолій Лупиніс. Діагноз: вільні. П'ята серія / Каральна психіатрія. URL: https://www.youtube.com/watch?v=IKVRXYn8ISA&list=PLvlJn-pCyFDfotf3V8JXIB6T_QKMT1Ux1&index=5&ab_channel=СуспільнеДніпро (дата звернення: 29.09.2024).
2. Боровский В. Поцілунок сатани: Спогади. Нью-Йорк, 1981. 192 с.
3. Боровський В. ч.1/3 Психіатричні репресії в СРСР. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=n5DIk7oUjf8> (дата звернення: 02.09.2024).
4. Буковский В., Глузман С. Пособие по психиатрии для инакомыслящих. Хроника защиты прав в СССР. Вып. 13. Нью-Йорк: Хроника, 1975. С. 36-61
5. Василь Рубан. Діагноз: вільні. Шоста серія / Каральна психіатрія. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fTkjtVSeGW0&list=PLvlJn-pCyFDfotf3V8JXIB6T_QKMT1Ux1&index=6&ab_channel=СуспільнеДніпро (дата звернення: 29.09.2024).
6. Визнали божевільним через шкільний твір про Шевченка. Михайло Якубівський. ОБЛИЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. URL: https://www.youtube.com/watch?v=wgDqBA7NihQ&list=PLSbntAzzFRC2TdvxiQ1XPiaAUAND9Rqjm&index=31&ab_channel=ОбличчяНезалежності (дата звернення: 29.09.2024).
7. Віктор Рафальський. Діагноз: вільні. Четверта серія / Каральна психіатрія. URL: https://www.youtube.com/watch?v=qRCvLae0UtY&list=PLvlJn-pCyFDfotf3V8JXIB6T_QKMT1Ux1&index=4&ab_channel=СуспільнеДніпро (дата звернення: 29.09.2024).

8. Генерал Петро Григоренко: Закінчення виступу з громадою в Монреалі, Канада ч. 3/3. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LxDx6HHMTCI&t=6s> (дата звернення: 29.09.2024).
9. Григоренко П. Г. Мисли сумасшедшего: Избранные письма и выступления. Амстердам, 1973. 324 с.
10. Дисиденти. Антологія текстів. Київ: Дух і літера, 2018. 656 с.
11. «Другого выбора не было – только бежать». История побега из СССР через пытки карательной психиатрии. URL: <https://www.sibreal.org/a/istoriya-pobega-iz-sssr-cherez-pytki-karatelnoy-psihiatrii/31201458.html> (дата звернення: 30.09.2024).
12. Експертиза Петра Григоренка. URL: https://www.youtube.com/watch?v=LVMzKnRUHDs&ab_channel=ВнутреннийArzamas (дата звернення: 04.06.2024).
13. «Знайомі не віталися зі мною на вулиці, щоб не мати проблем». Йосиф Зісельс. ОБЛИЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. URL: https://www.youtube.com/watch?v=mG67noWocWk&ab_channel=ОбличчяНезалежності (дата звернення: 30.09.2024).
14. «ІГРЕНЬ»: фільм про каральну психіатрію в Дніпрі. URL: https://www.youtube.com/watch?v=9njnozXwj2M&ab_channel=СуспільнеДніпро (дата звернення: 30.09.2024).
15. Історія хвороби Леоніда Плюща. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2346/file.pdf> (дата звернення: 30.09.2024).
16. Йосип Тереля. Діагноз: вільні. Третя серія / Каральна психіатрія. URL: https://www.youtube.com/watch?v=xWtkHjIMhU&list=PLvlJn-pCyFDfotf3V8JXIB6T_QKMT1Ux1&index=3&ab_channel=СуспільнеДніпро (дата звернення: 29.09.2024).
17. Каральна психіатрія за часів СРСР. Діагноз: вільні. Перша серія / Каральна психіатрія. URL:

[WJKhuQ&list=PLvIJn-pCyFDfotf3V8JXIB6T_QKMT1UxI&ab_channel=СуспільнеДніпро](https://www.youtube.com/watch?v=WJKhuQ&list=PLvIJn-pCyFDfotf3V8JXIB6T_QKMT1UxI&ab_channel=СуспільнеДніпро)
(дата звернення: 29.09.2024).

18. Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe, 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР. М.: Материк, 2005. 432 с.
19. Леонід Плющ. Діагноз: вільні. Друга серія / Каральна психіатрія.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=EHK8njBfrl4&list=PLvIJn-pCyFDfotf3V8JXIB6T_QKMT1UxI&index=2&ab_channel=СуспільнеДніпро (дата звернення: 29.09.2024).
20. Леонід Плющ. Дніпропетровська психіатрична лікарня.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=AguaqWaVkjE&ab_channel=ОлександрОлексійович (дата звернення: 04.10.2024)
21. «Лікарі ненавиділи «політичних» і мучили їх»: історії людей, яким вдалося перемогти радянську каральну психіатрію.
URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/srsr-karalna-psyhiatriya-cvidchennya-vetohin-shatravka/31213175.html> (дата звернення: 29.09.2024).
22. Литература против карательной медицины. ДИССИДЕНТЫ И БЕЗУМИЕ. URL: https://www.youtube.com/watch?v=K_WMMtHzj-g&list=PLFRQplrTcKj_jlGm4spR5jW2GmGYNBw8i&index=5&ab_channel=НастоящееВремя.Док (дата звернення: 29.09.2024).
23. Микола Плахотнюк. Діагноз: вільні. Сьома серія / Каральна психіатрія.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=DiZHv1aei_o&list=PLvIJn-pCyFDfotf3V8JXIB6T_QKMT1UxI&index=7&ab_channel=СуспільнеДніпро (дата звернення: 29.09.2024).
24. Нотатка Раїси Руденко про примусове психіатричне лікування, зокрема її чоловіка – Миколи Руденка.

- URL: <https://hdauinp.org.ua/ua/archives-ua/collections-of-archival-documents/materialy/40-kolektsii-arkhivnykh-dokumentiv/mykola-rudenko/283-notatka-raisy-rudenko-pro-prymusove-psykhiatrychne-likuvannia-zokrema-ii-cholovika-mykoly-rudenka> (дата звернення: 29.09.2024).
25. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 2. Харків: Харківська правозахисна група; К.: Права людини, 2007. 352 с.
26. Плахотнюк М. Коловорот. Статті, спогади, документи. Київ: Смолоскип, 2012. 510 с.
27. Плющ Л. У карнавалі історії: свідчення. К.: Факт, 2002. 632 с.
28. Плющ Л.И. История болезни Леонида Плюща. URL: <https://vgulage.name/books/pljushh-l-i-istorija-bolezni-leonida-pljushha-sost-t-s-hodorovich/> (дата звернення: 29.09.2024).
29. Плющ Леонід. Дніпропетровська психіатрична лікарня. URL: https://www.youtube.com/watch?v=AguaqWaVkjE&ab_channel=ОлександрОлексійович (дата звернення: 29.09.2024).
30. «Психіатр приїздив на роботу і розповідав, що я хворий». Анатолій Ільченко. ОБЛИЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. URL: https://www.youtube.com/watch?v=57pLZLeWUmo&list=PLSbntAzzFRC2TdvxiQ1XPiaAUAND9Rqjm&index=16&ab_channel=ОбличчяНезалежності (дата звернення: 29.09.2024).
31. Психіатр против карательной медицины в СССР. ДИССИДЕНТЫ И БЕЗУМИЕ. URL: https://www.youtube.com/watch?v=DoofviCeGtE&ab_channel=НастоящееВремя.Док (дата звернення: 02.10.2024).

32. Психиатр Семен Глузман о карательной психиатрии.
URL: <https://www.svoboda.org/amp/25768443.html> (дата звернення: 29.09.2024).
33. Радянський генерал – перша жертва каральної психіатрії.
ДИСИДЕНТИ ТА БЕЗУМСТВО.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=uogHdPUin9g&ab_channel=НастоящееВремя.Док (дата звернення: 02.10.2024).
34. Ухвала колегії Київського обласного суду щодо примусового лікування Миколи Плахотнюка.
URL: https://i.tyzhden.ua/content/photoalbum/2019/02_2019/20/588/08.jpg (дата звернення: 09.10.2024).
35. Хроника текущих событий. Выпуск 36. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/khronika_tekushchikh_sobyty_vyp_36_1975_ocr.pdf (дата звернення: 09.10.2024).
36. Хроника текущих событий. Выпуск 38. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/khronika_tekushchikh_sobyty_vypusk_38_1975_ocr.pdf (дата звернення: 09.10.2024).
37. «Через протест мене відправили в Павлівську психлікарню». Вадим Павлов. ОБЛИЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=2q118WQUSSc&list=PLSbntAzzFRC2TdvxiQ1XPiaAUAND9Rqjm&index=9&ab_channel=ОбличчяНезалежності (дата звернення: 29.09.2024).

Література

38. Адлер Н., Глузман С. Катування психіатрією: механізм і наслідки *Зона*. 1994. № 8. С. 236–249.
39. Антонюк З. Феномен Глузмана та громадянське суспільство України. *Дух і Літера*. 1998. № 3-4. С. 300-310.

40. Бажан О.Г. Індустрія знищення інакодумства в Україні (кінець 1950-х – 80-ті рр.). *Наукові записки. Історичні науки*. Том 18. С. 74-80.
41. Бажан О.Г. Українські дисиденти в умовах радянської кримінально-виконавчої системи. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2022. Том 5. С. 37-46.
42. Блох С., Реддауэй П. Диагноз инакомыслие: как советские психиатры лечат от политического инакомыслия. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/bloch_reddaway_diagnoz_inakomyslie_1981_ocr.pdf (дата звернення: 29.09.2024).
43. Використання психіатрії в політичних цілях в СРСР. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Використання_психіатрії_в_політичних_цілях_в_СРСР (дата звернення: 30.09.2024).
44. Вовк О.І. Корягін Анатолій Іванович. *Енциклопедія Сучасної України*. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-5448> (дата звернення: 30.09.2024).
45. Дем'янчук І. Використання каральної медицини в УРСР 1960-1980-х рр.: за матеріалами кримінальної справи Леоніда Плюща та його свідченнями. Київ, 2019. 44 с.
46. Дем'янчук Т.Д. Місце і роль каральної психіатрії у кримінально-виконавчій системі УРСР. *Юридичний науковий електронний журнал*. №2/2023. С. 26 – 29.
47. Жертви каральної психіатрії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Категорія:Жертви_репресивної_психіатрії (дата звернення: 02.10.2024).
48. Зайцев Ю. Каральна психіатрія – брутальний інструмент розправи з опонентами комуністичного режиму (1970-1980 рр.): на прикладі Ганни Михайленко. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 30: Український визвольний рух ХХ століття. Львів, 2017. С. 316-334.

49. Зайцев Ю. «Чорна ніч брежнєвської реакції» (1965-1973). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zaitsev_Y/Chorna_nich_brezhnievskoi_reaktsii_19651973.pdf? (дата звернення: 30.09.2024).
50. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Х.: Фоліо, 2003. 143 с.
51. Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи: Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna_%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf (дата звернення: 04.10.2024)
52. Каральна психіатрія в СРСР. URL: <https://insider.org.ua/history/4970-karalna-psykhiaetriia-v-srsr.html> (дата звернення: 02.10.2024).
53. Касьянов Г.В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. К.: Либідь, 1995. 224 с.
54. Коротенко А., Аликина Н. Советская психиатрия: заблуждения и умысел. К.: Сфера, 2002. URL: <http://flibusta.site/b/497806/read> (дата звернення: 30.09.2024).
55. Крупник Л. Каральна психіатрія та її жертви. Як розправлялися з дисидентами в добу «розвиненого соціалізму». URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/karalna-psyhiatriya-ta-yiyi-zhertvy-yak-rozpravlyalysya-z-dysydentamy-v-dobu-rozvynenogo-socializmu> (дата звернення: 30.09.2024).
56. Курносков Ю.О. Инакомыслення в Україні: 60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст. К., 1990. 222 с.
57. Лопатіна І. Півстоліття божевілья. Темне минуле і тривожне сьогоднішня психіатричної лікарні в Дніпрі. URL: <https://nv.ua/ukr/radio/inverythatplace/pivstolittya-bozhevillya-temne-minule-i-trivozhne-sogodennya-psihiatrichnoji-likarni-v-dnipri-reportazh-nv-50003964.html> (дата звернення: 02.10.2024).

58. Никифорок Р. У ненормальному суспільстві місце нормальної людини – у «психушці»? URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/u_nenormalnomu_suspilstvi_mistse_normalnoi_lyudini_u_psihushti.html (дата звернення: 02.10.2024).
59. Павлюк В. Каральна психіатрія у боротьбі з інакомисленням (на матеріалі документальних свідчень літераторів-дисидентів). Київ, 2020. 72 с.
60. Подрабинек А. Карательная медицина. URL: http://www.belousenko.com/books/kgb/podrabinek_karat_med.pdf (дата звернення: 30.09.2024).
61. Райх В. Психиатрический диагноз как этическая проблема. Этика психиатрии. К.: Сфера, 1998. С. 84-106.
62. Репресивна психіатрія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Репресивна_психіатрія (дата звернення: 30.05.2024).
63. Репресивна та реабілітаційна політика середини 1950-х – кінця 1980-х років. *Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша*. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. 800 с.
64. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х років. К., 1998. 720 с.
65. Савельєва К. Каральна психіатрія в УРСР 1960-х – 1980-х рр. (за матеріалами его-свідчень). К., 2023. 70 с.
66. Сімків О. Реакція світової громадськості на порушення прав людини в УРСР (1976 – 1985 рр.) URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Simkiv_Oleh/Reaktsiia_svitovoi_hromadskosti_na_porushennia_prav_liudyny_v_URSR_1976_1985_rr.pdf (дата звернення: 30.09.2024).
67. Сухоручко В. Позасудові репресивні методи у боротьбі проти дисидентського руху (на прикладі родини Січків). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 32 (71). № 4. 2021. С. 106 – 116. DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.17>

68. Сухоручко В.В. Радянська каральна психіатрія як інструмент боротьби з українським дисидентським рухом (1960-197-ті). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 34 (73). № 2. 2023. С. 78 – 82.
69. Шаповал Ю.І. Глузман Семен Фішельович. *Енциклопедія Сучасної України*. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: <https://esu.com.ua/article-30476> (дата звернення: 30.09.2024).
70. Широкова І. Каральна психіатрія у СРСР: наука на службі у держави (1960 – 1980). *Наукові записки НаУКМА*. Том 130. Історичні науки. С. 33 – 36.
71. Широкова І.В. Позиція західної медичної спільноти щодо каральної психіатрії в СРСР (1960-1980-ті рр.). *Наукові записки. Історичні науки*. Том 143. С. 36-42.
72. Abuse of psychiatry in the Soviet Union. Washington: U.S. Government printing office, 1984. 106 p URL: https://books.google.ru/books?id=E1A1AAAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 30.09.2024).
73. Bonnie Richard J. Political abuse of psychiatry in the Soviet Union and in China: complexities and controversies. URL: <https://jaapl.org/content/jaapl/30/1/136.full.pdf> (дата звернення: 28.09.2024).
74. Lavretsky H. The Russian concept of schizophrenia: a review of the literature. *Schizophrenia Bulletin*. Volume 24. Issue 4. 1998. Pages 537–557. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.schbul.a033348>
75. Political abuse of psychiatry in the Soviet Union. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Political_abuse_of_psy psychiatry_in_the_Soviet_Union (дата звернення: 28.09.2024).

76. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. К.: Літера ЛТД, 2019. 256 с.
77. Даниленко В., Смольницька М. Історія України: рівень стандарту. К.: Генеза, 2019. 224 с.
78. Сорочинська Н., Гісем О. Історія України (рівень стандарту). Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2019. 240 с.
79. Струкевич О., Дровозюк С. Історія України (рівень стандарту). К.: Грамота, 2019. 240 с.